

СЛОВЫ СА ЗНАЧЭННЕМ 'РАДЗІМА' У БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ ХІХ—ХХ стст.

Аналізуючы структуру сучаснай паэтычнай «мадэлі свету», беларускія літаратуразнаўцы як асноўнае, найбольш істотнае адзначаюць: «Тут існуе Сусвет і Зямля, і самае блізкае месца на Зямлі — Беларусь, і яшчэ больш канкрэтна — родны кут, мясціна продкаў і бацькоў...»¹ Менавіта адчуванне Радзімы, сваіх вытокаў — вызначальная прымета беларускай паэзіі сучаснасці. Гэтыя ж пачуцці ў ХІХ — пач. ХХ ст. узялі беларускую інтэлігенцыю на адраджэнне нацыянальнай культуры. З таго часу і бярэ адлік новы этап у нацыянальна-літаратурным развіцці беларускага народа. Паэзія той пары аказала значны ўплыў на фарміраванне беларускай літаратурнай мовы, распрацавала яе агульнаўжывальныя сродкі мастацкай выразнасці.

Беларуская дакастрычніцкая паэзія развівалася ў трох магістральных накірунках — рэалістычны паказ цяжкага паднявольнага жыцця; стварэнне яркіх лірычных лейзажаў, сугучных унутранаму светаадчуванню паэтаў; выкрыццё ў палкіх абвінавачвальных творах грамадзянскай лірыкі сацыяльнай няроўнасці, заклік народа да барацьбы за нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне. Усё гэта ўвасобілася ў пераканаўчыя паэтычныя вобразы, створаныя на лексічнай аснове жывой гаворкі і вусна-паэтычнай творчасці народа. Карыстаючыся мастацкімі рэсурсамі розных лексіка-семантычных груп (ЛСГ), дакастрычніцкая паэзія апавядала пра светаўспрыманне і вераванні сялян, іх побыт і гаспадарчую дзейнасць, пра асаблівае тагачаснага ладу, апісвала навакольную прыроду, звярталася да пачуццёвай сферы чалавека. Але бадай ці не самай значнай, глабальнай паўстае ў ёй тэма Радзімы. Вобразна-сімвалічнае адлюстраванне гэтай тэмы ў літаратуры выклікала неабходнасць выкарыстання адпаведнай лексікі. Частотнасць і функцыянальныя адметнасці ўжывання слоў, аб'яднаных агульным значэннем 'Радзіма', з'яўляюцца паказчыкам узроўню развітасці аўтарскай літаратуры і нават таго, у якой меры на той час народ усведамляў сябе нацыяй. Як трапна заўважае У. Каваленка, «паэтычнае ўяўленне пра родную зямлю — гэта важны духоўны набытак народа. І ўзнікае яно не адразу. Патрэбна не толькі гаспадарчая, але і ўнутраная абжытасць мясцовасці, каб яна выклікала эмоцыі замілавання»². Гэта якраз і прасочваецца ў беларускай паэзіі ХІХ—ХХ стст.

Група намінацый для абазначэння паняцця 'Радзіма' ў дакастрычніцкай паэзіі таго часу акрэсліваецца галоўным чынам наступнымі словамі: *край, старонка, старана, краіна, кут, куточак, Беларусь, Беларухчына, бацькаўшчына*. Сярод іх першае месца па ўжывальнасці займае лексема *край*. Звычайна ў тэкстах яна дапаўнялася традыцыйным эпітэтам *родны* або азначэннем *мой*. Дарэчы, гэтыя эпітэты-азначэнні маглі дапасоўвацца і да іншых кампанентаў ЛСГ 'Радзіма': *старана, старонка, кут, куточак* і інш.:

Люблю наш *край* — *старонку* гэту, // Дзе я радзілася, расла, // Дзе першы раз пазнала шчасце, // Слязу нядолі праліла (К. Буйла. Люблю);

Я цвёрда, шчыра веру, // Я веру усёй душой, // Што ўстанеш ты з няволі, // *Край* родны, мілы мой (Я. Журба. Да роднай краіны).

Азначэнне *мой* увайшло і ў своеасаблівы купалаўскі аказіяналізм *мой дом* 'Радзіма'. Гэтым словазлучэннем паэт назваў свой верш, надаўшы яго назве анафарыстычнае гучанне: тут значэнне 'будынак для жылля' пашыраецца да значэння 'Радзіма, яе тэрыторыя, паветра, прырода, гісторыя'. Я. Купала стварыў і яшчэ адзін семантычны аказіяналізм для абазначэння радзімы — словазлучэнне *бацькаўскія гоні*. Я ад вас далёка, *бацькаўскія гоні*, // На чужое неба ўжо гляджу сягоння. // Але думкай, сэрцам толькі вас я знаю, // Як і жыў, жыву я ў сваім родным краі. (Я. Купала. «Я ад вас далёка...»).

Сустрэкаюцца выпадкі, калі намінацыі радзімы выкарыстоўваюцца ў паэтычным тэксе групамі ў два-тры словы. Такім чынам ствараюцца эфектныя лексіка-семантычныя паўторы: Чаму агарнулі так цяжкія думы? // Чаму яны сэрца шчымяць? // У нашай *старонцы*, у нашай *айчызне* // Нам шкодныя злыдні скігляць. // Як жалкі і брыдкі, усе ворагі злыя, // Вы роднаму *краю* майму! (Я. Журба. За айчызну).

Уласнае найменне *Беларусь* сустракаецца радзей у параўнанні з іншымі словамі адзначанай ЛСГ. Яно стала пашырацца ў паэтычных творах ужо толькі ў апошнія перадастрычніцкае дзесяцігоддзе як сведчанне росту нацыянальнай самасвядомасці народа і яго нацыянальнага самавызначэння: Дружна, брацця, будзьма ў згодзе, // Ці ў нядолі, ці ў прыгодзе, // І злучэмся ў шнур, як гусі, // На дабро усёй *Беларусі*. (Г. Леўчык. Дружна, брацця!..); — Гэй, чалом табе, чалом, *Беларусь*, // Уся *староначка* бяздоўная! // Не забудзь твой сын сваёй *маці*, // За цябе у зямлі яму ляжаці (М. Багдановіч. Як Базыль у паходзе кранаў).

У першыя паслякастрычніцкія гады Я. Купала папоўніў ЛСГ найменняў Радзімы яшчэ адным сэнсавым ёмістым семантычным аказіяналізмам — *спадчына*. У паэтычным кантэксце агульнавядомае слова, захоўваючы сему прамое значэння (‘тое, што перададзена папярэднікамі’), пашыраецца, нават «узбуйняецца» аказіянальнай семай, якая ўключае ў межы ўласнасці нацыянальную культуру ва ўсіх яе праявах. Заклучныя радкі абагульняюць і адначасова канкрэтызуюць значэнне семантычнага наватвора: Завецца ж *спадчына* мая // Усяго *Старонкай Роднаю* (Я. Купала. Спадчына).

Безумоўна, удала выкарыстаны вобразна-сэнсавы патэнцыял слова *спадчына* паспрыяў наватарскаму падыходу ў адлюстраванні Я. Купалам тэмы Радзімы: «Тэма бацькаўшчыны, яе вытокаў, тэма каранёў у сучаснай беларускай літаратуры мае пачатак тут, у цудоўным Купалавым творы»³. Пад уплывам адзначанага вобразна-сімвалічнага ўжывання ў беларускай літаратурнай мове замацавалася наступнае значэнне лексемы *спадчына*: ‘з’явы культурнага жыцця, быту, якія ўспрыняты ад папярэдніх дзеячаў, ад мінулых часоў’⁴.

У 20—30-я гады ў выніку пэўных сацыяльна-палітычных змен у жыцці краіны ЛСГ найменняў радзімы папоўнілася новымі адзінкамі *Рэспубліка*, *БССР*, *СССР*, *дзяржава*: Хто можа поўзаць — той хоча кусаць. // *Рэспубліка* гэта чужэ. // Калі паўзуна не падолею сам, // *Рэспубліка* падмацуе. (М. Лужанін. Смешная геральдыка); Сцяг чырвоны над Мінскам, // А з ім гімн міжнародны... // Абвяшчэнне Саветаў: // *БССР* быць свабоднай... (Я. Купала. Летапіснае). Актывізавалася ўжыванне слова *Радзіма*: Прачнуліся рана, усталі на зорцы, // Песняю славім *Радзіму і Сонца*. (Я. Пушча. Радзіма); *Радзімы* схоў вартуе, маткі, сёстры! // Я з грамадой іду па шчасце нам. (У. Жылка. Меч). Частотнасць лексем *старана*, *старонка* знізілася, а лексемы *Беларусь*, наадварот, узрасла: Чалом, чалом // Узгоркі і даліны, // *Малінавыя далі Беларусі!* (З. Бядуля. Вандроўка); А тут жыве крывёю вымытае цела — // *Працоўных Беларусь...* (М. Чарот. Разбуджаная); *О Беларусь!* Я на цябе малюся, // Тваім шляхам — // прыйду ў шырокі свет... (У. Дубоўка. Не трэба мне пяць на Беларусі?..). Акрамя шырокаўжывальнага эпітэта *родны*, паэты пачалі выкарыстоўваць эпітэты *савецкі*, *новы*, *свабодны*, *вольны*: *Савецкі край*. Ты мілы сэрцу, // Да працы ты даеш натхненне (М. Чарот. Я ўспамінаю год дваццаты); Пад сонцам *край*, // *Свабодны край* // Тане ў магутных пералівах. (П. Трус. Май); *Новы край* тут паўстаў з навальніцаў, // Забурлілі другія крыніцы // На шырокай *Савецкай мяжы* (Я. Колас. Краіне Саветаў). Пашырылася ўжыванне эпітэтаў-стваральнікаў эфекту значнасці, «касмічнасці» сацыяльных перамен: *неабсяжная зямля*, *бязмежны край*, *вялікі край*, *краіна росквіту* і інш.

У перыяд пайцяжэйшага для краіны выпрабавання — Вялікай Айчыннай вайны — трагізм падзей вымушае пазбыцца ў паэзіі смяточнасці,

часам празмернай дэкларатыўнасці, вярнуцца да спрадвечных духоўных каштоўнасцей. Тэма Радзімы, Бацькаўшчыны набывае асабліва шчымлівае гучанне. Адбываюцца пэўныя зрухі ў спосабах, прыёмах выкарыстання лексікі. Склад найменняў, аб'яднаных значэннем 'Радзіма', істотна не змяняецца, але найбольшую частотнасць атрымліваюць традыцыйныя для беларускай паэзіі словы-сімвалы *зямля, кут, дом, край, старонка*, а таксама параўнальна новае слова *Радзіма*. Характэрным для гэтага перыяду з'яўляецца і вяртанне да традыцыйных вобразна-эпічных сродкаў: *Краіна мая, радасць мая, // Песня мая маладая! // Па нівах тваіх, па тваіх гаях // Сынава сэрца рыдае* (П. Панчанка. *Краіна мая*); *Там ворагна чорныя хмары // Над шыбеніцамі крычаць. // Хутчэй, не спыняйся, таварыш, // Ідзі Беларусь вызваляць!* (М. Танк. *Байцу Беларускага фронту*).

Сярод навацый гэтага часу неабходна адзначыць ужыванне ў якасці вобразаў Радзімы ўласных назваў мясцін нараджэння лірычнага героя. Гэтая тэндэнцыя асабліва пашырылася з 50-х гадоў. Так, у творах Н. Гілевіча стаў часта ўпамінацца тапонім *Лагойшчына* і яшчэ больш дакладны адрас — *Слабада*, у творах Р. Барадуліна — *Ушацчына*, у П. Прыходзькі — *Магілёўшчына, Хоцімск, Альшоў*, у М. Мятліцкага — *Бабчын, Літавец*. Палешукі А. Грачанікаў і У. Верамейчык актыўна карыстаюцца тапонімамі *Палессе*; акрамя таго У. Верамейчык звяртаецца да назваў палескіх гарадоў *Мазыр, Рэчыца, Нароўля, Тураў, Любань*, А. Грачанікаў жа неаднаразова ўпамінае сваю вёску *Шарпілаўка*. Па сутнасці кожны з беларускіх паэтаў у большай ці меншай колькасці твораў аддае дапаўняючы родным мясцінам — вёскам, мястэчкам, гарадам: *Гудзевічы, род мой незабыты, // беларуская мая сям'я* (Л. Геніюш. *Гудзевічы*); *Бор, палеткі, гаі, // Песня родная матчына, // Кут бацькоўскай зямлі, // Дарагая Ушацчына* (П. Броўка. На родных мясцінах);

З маіх далёкіх *Глыбачкі і Хоціна // Паўзуць у Мінск вятры-лесавікі* (С. Законнікаў. *Капаюць бульбу землякі*); *Знаю, ні ў якой старонцы далёкай: // Тут мне якраз нарадзіцца было! // Услухайся ў назвы: Яголін, Агова, // Гойнава, Гуслікі, Горбень, Звінчо — // Тут, дзе ласкава павераць на слова, // Але правераць затым на плячо* (Я. Янішчыц. *Тут*).

Такое масавае «паломніцтва» аўтараў да мясцін свайго дзяцінства, на зямлю сваіх бацькоў і продкаў к сярэдзіне 70-х гг. увасобілася літаратурнаўцамі ў тэрмін «малая Радзіма». У беларускай паэзіі гэтая з'ява шырока распаўсюджана па аб'ектыўных прычынах: традыцыйная вёска, як і раней, жывіць, фарміруе нацыянальную культуру, асабліва мову і літаратуру.

Напрыканцы 80-х гг. вызначаная тэндэнцыя характарызуе асабліва так званую маладую беларускую паэзію: *Ткала ўборы зіма. Не даткала // Пад завейную песню вятроў. // Дрэмле вёска мая Матыкалы // У палоне глыбокіх снягоў* (М. Горба. *Ткала ўборы зіма...*); *Хто з Масквы, а хто з Растова, // Ну, а я, браткі, з Хрыстова* (Я. Малец. *Хто з Масквы, а хто з Растова...*); *Праз родныя Чаўнішкі, праз гады // Свяча струменіць, рэчка-чараўніца* (А. Бабаед. *Вясёлкавы міраж*).

Традыцыйным становіцца ўжыванне назваў мясцін, звязаных з жыццём і дзейнасцю прызнаных беларускіх класікаў: *Вязынка — Я. Купалы, Кушляны — Ф. Багушэвіча, Ракуцёўшчына — М. Багдановіча* і г. д. У паэтычным кантэксце гэтыя назвы сімвалізуюць нацыянальную культуру, яе важнейшы элемент — мову: *Чужынцы на сваёй зямлі, // Мы да мяжы апошняй падышлі, // Адрынутыя небам і вадою, // Шляхі свае пазначылі бядою. // Над Мілавідамі агонь пагас. // Спіць Вязынка. // Маўчаць Кушляны. // О як яшчэ зямля трывае нас, // Целюпкаватых і ахараццяных?! (М. Пракаповіч. І час прыйшоў...).*

Такім жа чынам выкарыстоўваюцца назвы іншых беларускіх гарадоў і вёсак, звязаных з імёнамі спадчынцаў і захавальнікаў беларускай культуры. Вобразна-сімвалічнае ўжыванне такіх назваў патрабуе матывацыі непасрэдна ў кантэксце ці ў эпіграфе. Напрыклад, Г. Пашкоў прысвяціў беларускаму паэту К. Цвірку верш «Зялёная Дуброва», названы

паводле назвы вёскі, у якой К. Цвірка нарадзіўся (успомніш, // любімае мамкі апроч, // І вершы // дубровенца Цвіркі). Н. Гальпяровіч да свайго верша «Летняй спякотай пад вокны прыйду...» падае эпіграф-прысвячэнне: «Мары Рыгораўне Трафімавай, спявачцы народных песень з г. п. Ушачы». Гэта інфармацыя стварае ідэйна-тэматычную аснову лірычнага твора, вызначае вобразны змест і характар яго паэтычнага ўваблення: Песня над вулкай ушацкай плыве. // Нельга іначай. // Покуль «шчэ песня ў народзе жыве», // Будуць *Ушачы*. // Будуць узгоркі, пралескі, бары, // Лёт аблачыны, // Водар ад траў сенакоснай пары, // Будуць *Айчына*.

Назва канкрэтнага населенага пункта ўжываецца як сімвал Радзімы. Гэта тэндэнцыя спалучаецца з вяртаннем ў паэзію гістарычных назваў — *Менск, Гародня, Навагарадак, Слуцк, Бярэсце* і інш., прычым не толькі ў творах на гістарычную тэматыку.

З традыцыйных найменняў радзімы сучасная паэзія аддае перавагу словам *Беларусь, Айчына, Бацькаўшчына, край*, словазлучэнню *Белая Русь* — лексемам з ярка выражанай матывуючай асновай: Збераглі нашы продкі *Айчыну*, // Нашу мову для нас збераглі... (В. Шніп. *Беларусы*); *Беларусь!* Душы маёй калыска! // Возера лілейнага святла! (Л. Рублеўская. На шляху Продаў).

Такім чынам, ЛСГ намінацый Радзімы вызначаецца стабільнасцю свайго складу, хоць з часам адбывалася папаўненне гэтых намінацый за кошт паэтычнага пераасэнсавання лексем іншых груп. Больш прыкметнымі з'яўляюцца зрухі ў частотнасці ўжывання гэтых намінацый, спосабах і прыёмах іх мастацкага асваення. Важнасць тэмы Радзімы ў беларускай паэзіі вызначае адносна высокую частотнасць ужывання ўсіх адзначаных намінацый. Рэалізацыя іх вобразнага патэнцыялу залежыць ад асаблівасцей кантэкстуальнага выкарыстання, уздзеяння на працэс вершапісання як інтра-, так і экстралінгвістычных фактараў.

¹ Сямёнава А. Слова сапраўднага лад. Мн., 1986. С. 47.

² Каваленка В. А. Міфа-паэтычныя матывы ў беларускай літаратуры. Мн., 1981. С. 22.

³ Мішчанчук М. І. Беларуская савецкая паэзія 20-х гадоў. Мн., 1988. С. 19.

⁴ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мн., 1982. Т. 5. Кн. 1. С. 241.

Г. І. КУЛЕШ

ДА ВYZНАЧЭННЯ ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЙ ЛЕКСІКІ

Галоўным крытэрыем адрознення грамадска-палітычнай лексікі (ГПЛ) ад іншых лексіка-семантычных разрадаў павінен служыць такі паказчык, які быў бы ўласцівы ўсім адзінкам гэтай лексічнай групы. Наконт такога вызначальнага паказчыка даследчыкамі ГПЛ выказваюцца розныя меркаванні. Большасць мовазнаўцаў, акрэсліваючы яе межы, на першы план ставіць сэнсавую сувязь слоў з грамадска-палітычнай сферай.

Каб удакладніць паняццё галіну, што ахоплівае грамадска-палітычную лексіку, некаторыя мовазнаўцы перш чым даследаваць названы разрад слоў пэўнага перыяду або канкрэтнага аўтара, праводзяць тэматычную класіфікацыю. Выдзяленне тэматычных груп у складзе ГПЛ мае гістарычны характар. У савецкім мовазнаўстве панавала тэматычная класіфікацыя, распрацаваная І. Ф. Протчанкам, які выдзеліў наступныя тэматычныя класы савецкай ГПЛ: 1. Назвы, звязаныя з рэвалюцыйнай барацьбой працоўных пад кіраўніцтвам партыі, з дзейнасцю КПСС, міжнароднага камуністычнага і рабочага руху; 2. Найменні, што абазначаюць асобныя бакі марксісцка-ленінскага светапогляду, ідэйна-маральныя паняцці, новыя ўзаемаадносіны, новую мараль савецкіх людзей; 3. Назвы з галіны камсамольскага жыцця, звязаныя з ра-